पठतु संस्कृतम्

कोविद:

षष्ठ-पाठः

अन्वयः - १

कण्डूमानेन कटं कदाचित् वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ।

पदविभागः

कण्डूयमानेन, कटम्, कदाचित्, वन्यद्विपेन, उन्मथिता, त्वक्, अस्य, अथ, एनम्, अद्रेः, तनया, शुशोच, सेनान्यम्, आलीढम्, इव, असुरास्त्रैः

सन्धिः

वन्यद्विपेन + उन्मथिता	- गुणः
त्वक् + अस्य	- जश्त्वम्
अथ + एनम्	- वृद्धिः
अद्रेः + तनया	- विसर्ग-सकारः
इव + असुरास्त्रैः	- सवर्णदीर्घः

अन्वयः - १

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम्	-	(अभूत्), शुशोच
प्रथमा	-	उन्मथिता, त्वक्, तनया
द्वितीया	-	कटम्, एनम्, सेनान्यम्, आलीढम्,
तृतीया	-	कण्डूयमानेन, वन्यद्विपेन, असुरास्त्रैः
षष्ठी	-	अस्य, अद्रेः
अव्ययम्	-	कदाचित्, अथ, इव

अन्वयः - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- शुशोच	दु:खिता
का शुशोच ?	- तनया	पुत्री
कस्य तनया ?	- अद्रेः	पर्वतस्य
कं शुशोच ?	- एनम्	इमं वृक्षम्
कम् इव ?	- सेनान्यम् इव	देवसेनापतिं स्कन्दम् इव
कीदृशं सेनान्यम् ?	- आलीढम्	क्षतम्
कैः आलीढम् ?	- असुरास्त्रैः	दानवानाम् आयुधैः
कदा शुशोच ?	- अथ	तस्मिन् समये

अन्वयः - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

उन्मथिता	- उत्पाटिता	
का उन्मथिता ?	- त्वक्	वल्कलम्
कस्य त्वक् ?	- अस्य	देवदारुवृक्षस्य
केन उन्मथिता ?	- वन्यद्विपेन	वनगजेन
कीदृशेन वन्यद्विपेन ?	- कण्डूयमानेन	कर्षता
कं कण्डूयमानेन ?	- कटम्	कपोलम्
कदा उन्मथिता ?	- कदाचित्	पूर्वं कदापि

अन्वयः - १

अन्वयः

कदाचित् कटं कण्डूयमानेन वन्यद्विपेन अस्य त्वक् उन्मथिता ।
अथ अद्रेः तनया असुरास्त्रैः आलीढं सेनान्यम् इव एनं शुशोच ।

तात्पर्यम्

एकदा वनगजः अत्र आगत्य अस्मिन् देवदारुवृक्षे कण्डूयनम् आरब्धवान् । तदा वृक्षस्य त्वक् निर्मुक्ता । अस्य वृक्षस्य विषये पार्वत्याः बहु प्रीतिः । अतः सा तथा शोकं प्रकटितवती, यथा पुरा राक्षसानां बाणैः पीडितं पुत्रं षण्मुखं दृष्ट्वा शोकतप्ता आसीत् ।

अन्वयः - १

व्याकरणांशाः

1. कण्डूयमानेन - अ. पुं. 'कण्डूयमान' शब्दः तृ. ए.
2. कटम् - अ. पुं. 'कट' शब्दः द्वि. ए.
3. कदाचित् - अव्ययम्
4. वन्यद्विपेन - अ. पुं. 'वन्यद्विप' शब्दः तृ. ए.
5. उन्मथिता - आ. स्त्री. 'उन्मथिता' शब्दः प्र. ए.
6. त्वक् - च. स्त्री. 'त्वच्' शब्दः प्र. ए.
7. अस्य - म. पुं. 'इदम्' शब्दः ष. ए.
8. अथ - अव्ययम्
9. एनम् - द. पुं. 'एतद्' शब्दः द्वि. ए.
10. अद्रेः - इ. पुं. 'अद्रि' शब्दः ष. ए.
11. तनया - आ. स्त्री. 'तनया' शब्दः प्र. ए.

अन्वयः - १

व्याकरणांशाः

12. शुशोच - शुच् धातुः परस्मैपदी लिट्-लकारः प्र. ए.
13. सेनान्यम् - ई. पुं. 'सेनानी' शब्दः द्वि. ए.
14. आलीढम् - अ. पुं. 'आलीढ' शब्दः द्वि. ए.
15. इव - अव्ययम्
16. असुरास्त्रैः - अ. नपुं. 'असुरास्त्र' शब्दः तृ. ब.

अन्वयः - १

समासः

- वन्यः द्विपः, तेन - विशेषण-पुर्वपद-कर्मधारयः
- असुराणाम् अस्त्राणि, तैः - षष्ठी-तत्पुरुषः

अन्वयः - २

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ।।

पदविभागः

सः, त्वम्, निवर्तस्व, विहाय, लज्जाम्, गुरोः, भवान्, दर्शितशिष्यभक्तिः, शस्त्रेण, रक्ष्यम्, यत्, अशक्यरक्षम्, न, तत्, यशः, शस्त्रभृताम्, क्षिणोति

सन्धिः

सः + त्वम् - विसर्ग-लोपः
गुरोः + भवान् - विसर्ग-रेफः
यत् + अशक्यरक्षम् - जश्त्वम्
तत् + यशः - जश्त्वम्

अन्वयः - २

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम् - निवर्तस्व, क्षिणोति
प्रथमा - सः, त्वम्, भवान्, दर्शितशिष्यभक्तिः, रक्ष्यम्, अशक्यरक्षम्, यत्, तत्
द्वितीया - लज्जाम्, यशः
तृतीया - शस्त्रेण
षष्ठी - गुरोः, शस्त्रभृताम्
अव्ययम् - विहाय, न

अन्वयः - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- निवर्तस्व	प्रतिगच्छ
कः निवर्तस्व ?	- त्वम्	दिलीपः
कीदृशः त्वम् ?	- सः	उपायहीनः
किं कृत्वा निवर्तस्व ?	- विहाय	त्यक्त्वा
कां विहाय ?	- लज्जाम्	व्रीडाम्
(अस्ति)		
कः अस्ति ?	- भवान्	दिलीपः
कीदृशः अस्ति ?	- दर्शितशिष्यभक्तिः	प्रकाशित सेवाभावः

अन्वयः - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कस्य दर्शितशिष्यभक्तिः?	- गुरोः	वसिष्ठस्य
न क्षिणोति		न नाशयति
किं न क्षिणोति ?	- तत्	
कीदृशं तत् ?	- रक्ष्यम्	संरक्षणीयम्
पुनः कीदृशं तत् ?	- अशक्यरक्षम्	रक्षितुम् अशक्तम्
केन अशक्यरक्षम् ?	- शस्त्रेण	आयुधेन
किं न क्षिणोति ?	- यशः	कीर्तिम्
केषां यशः ?	- शस्त्रभृताम्	आयुधधारिणाम्

अन्वयः - २

अन्वयः

सः त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व ।
भवान् गुरोः दर्शितशिष्यभक्तिः (अस्ति) ।
यत् शस्त्रेण रक्ष्यम् अशक्यरक्षं तत् शस्त्रभृतां यशः न क्षिणोति ।

तात्पर्यम्

दिलीपः किं करणीयमिति ज्ञातुम् अशक्तः सन् स्थितः । तदा सिंहः एवं वदति - 'राजन् ! तव वृथा परिश्रमः । निस्सङ्कोचः त्वम् आश्रमं निवर्तस्व । 'अहं गुरुधनं नाशितवान्' इति विचारः मास्तु । यतो हि रक्षणीयं वस्तु शस्त्रेणापि यदा रक्षितुम् असाध्यं तदा शस्त्रधारी अपि किं वा करोति ? त्वया शिष्यभक्तिः सम्यक् प्रदर्शिता एव अस्ति । अत्र गुरोः अपि न सन्देहः । अतः आश्रमं गच्छ ।" इति ।

अन्वयः - २

व्याकरणांशा:

1. सः - द. पुं. ‘तद्’ शब्द: प्र. ए.
2. त्वम् - द. त्रिषु लिङ्गेषु समानः 'युष्मद्’ शब्द. प्र. ए.
3. निवर्तस्व - नि + वृतु धातु: आत्मनेपदी लोट्-लकार: म. ए.
4. विहाय - अव्ययम् (ल्यबन्तपदम्)
5. लज्जाम् - आ. स्त्री. ‘लज्जा’ शब्द: द्वि. ए.
6. गुरोः - उ. पुं. ’गुरु’ शब्द: ष. ए.
7. भवान् - त. पु. सर्वनाम ‘भवत्’ शब्द: प्र. ए.
8. दर्शितशिष्यभक्तिः - इ. पु. ‘दर्शितशिष्यभक्ति’ शब्द: प्र. ए.
9. शस्त्रेण - अ. नपुं. ‘शस्त्र’ शब्द: तृ. ए.

अन्वयः - २

व्याकरणांशाः

10. रक्ष्यम् - अ. नपुं. 'रक्ष्य' शब्दः प्र. ए.
11. यत् - द. नपुं. 'यद्' शब्दः प्र. ए.
12. अशक्यरक्षम् - अ. नपुं. 'अशक्यरक्ष' शब्दः प्र. ए.
13. न - अव्ययम्
14. तत् - द. नपुं. 'तद्' शब्दः प्र. ए.
15. यशः - स. नपुं. 'यशस्' शब्दः द्वि. ए.
16. शस्त्रभृताम् - त. पुं. 'शस्त्रभृत्' ष. ब.
17. क्षिणोति - क्षि धातुः परस्मैपदी लट्-लकारः प्र. ए.

अन्वयः - २

समासः

1. शिष्यस्य भक्तिः - षष्ठी-तत्पुरुषः
2. दर्शिता शिष्यभक्तिः येन सः - बहुव्रीहिः
3. न शक्यम् - नञ्-तत्पुरुषः
4. अशक्या रक्षा यस्य तत् - बहुव्रीहिः

अन्वयः - ३

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥

पदविभागः

सः , त्वम्, मदीयेन, शरीरवृत्तिम्, देहेन, निर्वर्तयितुम्, प्रसीद,
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा, विसृज्यताम्, धेनुः, इयम्, महर्षेः

सन्धिः

सः + त्वम् - विसर्ग-लोपः
धेनुः + इयम् - विसर्ग-रेफः

अन्वयः - ३

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम्	- प्रसीद, विसृज्यताम्
प्रथमा	- सः, त्वम्, दिनावसानोत्सुकबालवत्सा, धेनुः, इयम्
द्वितीया	- शरीरवृत्तिम्
तृतीया	- मदीयेन, देहेन
षष्ठी	- महर्षेः
अव्ययम्	- निर्वर्तयितुम्

अन्वयः - ३

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- प्रसीद	अनुग्रहं कुरु
कः प्रसीद ?	- त्वम्	सिंहः
कीदृशः त्वम् ?	- सः	
किमर्थं प्रसीद ?	- निर्वर्तयितुम्	साधयितुम्
कां निर्वर्तयितुम् ?	- शरीरवृत्तिम्	जीवनम्
केन निर्वर्तयितुम् ?	- देहेन	शरीरेण
कीदृशेन देहेन ?	- मदीयेन	मम (दिलीपस्य)

अन्वयः - ३

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- विसृज्यताम्	त्यजताम्
केन विसृज्यताम् ?	- त्वया	सिंहेन
का विसृज्यताम् ?	- धेनुः	गौः नन्दिनी
कीदृशी धेनुः ?	- इयम्	एषा
पुनः कीदृशी धेनुः ?	- दिनावसानोत्सुकबालवत्सा	

सायङ्काले

मातुः आगमनम् उत्साहेन प्रतीक्षां कुर्वन् बालवत्सः यस्याः तादृशी गौः

कस्य धेनुः ?	- महर्षेः	गुरोः वसिष्ठस्य

अन्वयः - ३

अन्वयः

सः त्वं मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा महर्षेः इयं धेनुः विसृज्यताम् ।

तात्पर्यम्

दिलीपः उक्तवान् – "यदि क्षुधायाः शमनार्थम् इयं धेनुः त्वया गृहीता, तर्हि मां भक्षयित्वा बुभुक्षाशमनं कुरु । अस्याः धेनोः वत्सः बालः । सः आश्रमे मातुः प्रतीक्षां करोति । अतः इमां मुञ्च । मामेव भक्षय" इति ।

अन्वयः - ३

व्याकरणांशाः

1. सः - द. पु. 'तद्' शब्दः प्र. ए.
2. त्वम् - द. त्रिषुलिङ्गेषु समानः 'युष्मद्' शब्दः प्र. ए.
3. मदीयेन - अ. पु. 'मदीय' शब्दः तृ. ए.
4. शरीरवृत्तिम् - इ. स्त्री. 'शरीरवृत्ति' शब्दः द्वि. ए.
5. देहेन - अ. पु. 'देह' शब्दः तृ. ए.
6. निर्वर्तयितुम् - अव्ययम्
7. प्रसीद - प्र+ षद् धातुः, प.प. लोट् लकारः, म.पु. ए.व.
8. दिना...वत्सा - आ. स्त्री. दिन..वत्सा शब्दः, प्र.वि. ए.व.
9. विसृज्यताम् - वि + 'सृज्' धातुः आत्मनेपदी लोट्-लकार: प्र. ए.
10. धेनुः - उ. स्त्री. 'धेनु' शब्दः प्र. ए.
11. इयम् - म. स्त्री. 'इदम्' शब्दः प्र. ए.
12. महर्षेः - इ. पु. 'महर्षि' शब्दः ष. ए.

अन्वयः - ३

समासः

1. शरीरस्य वृत्तिः, ताम्, - षष्ठी-तत्पुरुषः
2. दिनस्य अवसानम् - षष्ठी-तत्पुरुषः
3. बालः वत्सः - कर्मधारयः
4. उत्सुकः बालवत्सः - कर्मधारयः
5. दिनावसाने उत्सुकबालवत्सः यस्याः सा - बहुव्रीहिः

गौतमः

- न्यायदर्शनस्य आधारः न्यायसूत्राणि एव ।
- न्यायसूत्राणि गौतमः रचितवान् ।
- गौतमस्य अपरं नाम 'अक्षपादः' इति ।
- वेदाः, उपनिषदः, महाभारतम् इत्यादिषु ग्रन्थेषु यद्यपि तर्कशास्त्रस्य मूलभूताः अंशाः दृश्यन्ते, तथापि तस्य शास्त्रस्य व्यवस्थितं स्वरूपं गौतमेन एव कल्पितम् ।
- गौतमः १५० तमे क्रिस्ताब्दे आसीत् इति भाव्यते ।

गौतमः

- 'प्रभासक्षेत्रे सोमशर्मा ब्राह्मणः आसीत् ।
- तस्य चतुर्षु पुत्रेषु ज्येष्ठः 'गौतमः' इति ब्रह्माण्डपुराणात् ज्ञायते।
- गौतमेन रचितानां न्यायसूत्राणाम् आधारेण एव न्यायशास्त्रं शाखोपशाखारूपेण प्रवृद्धम् ।
- सर्वशास्त्रकाराः अपि स्वसिद्धान्तस्य प्रतिपादनार्थं न्यायशास्त्रचिन्तनम् अवलम्बन्ते एव ।

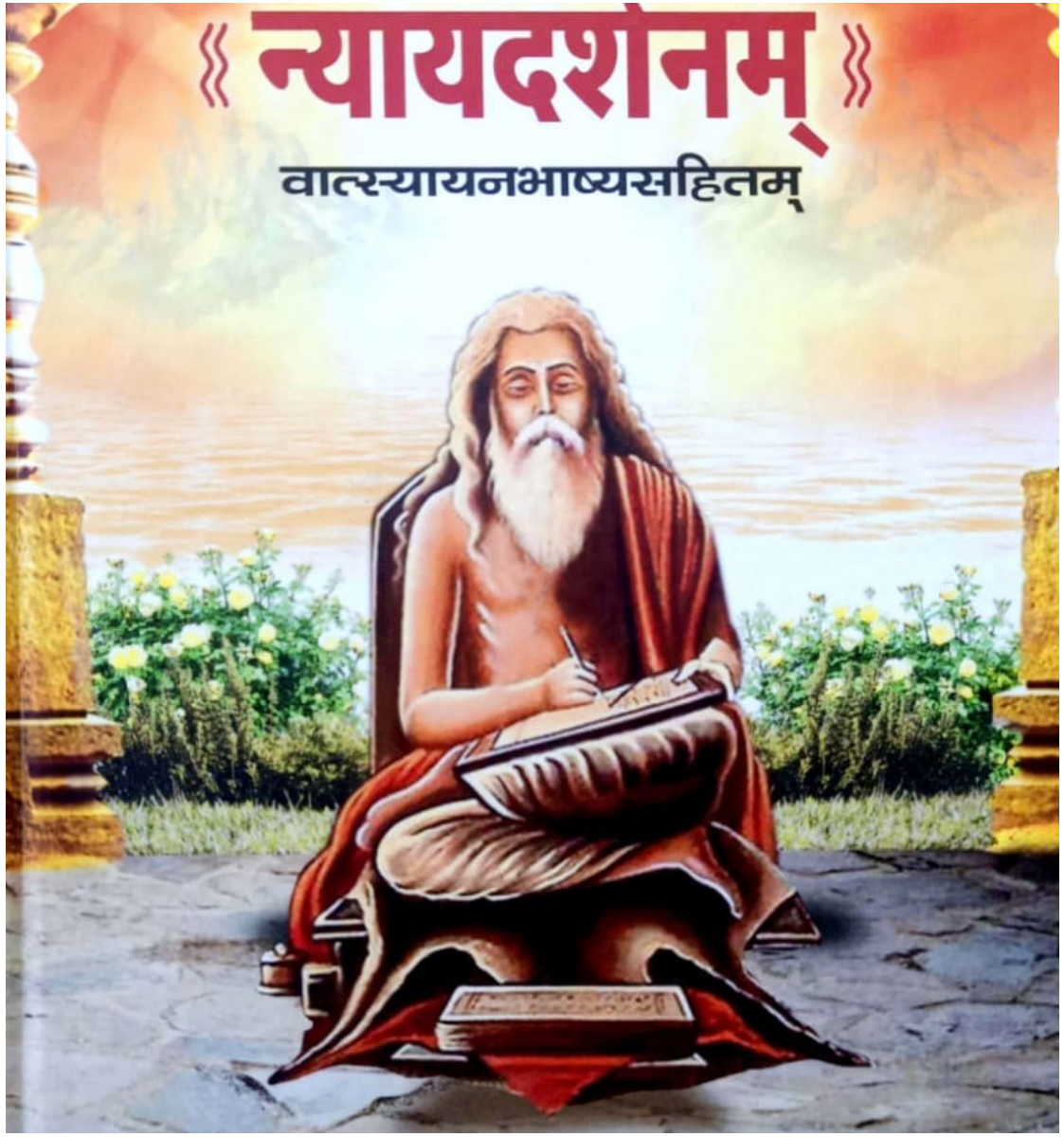

कणादः

- इदानीं न्यायशास्त्रं यत् दृश्यते तत् ११ शताब्दात् पूर्वं न्यायदर्शनं वैशेषिकदर्शनं चेति द्विधा विभक्तम् आसीत् ।
- वैशेषिकदर्शनस्य प्रवर्तकः एव कणादः ।
- कणादेन वैशेषिकसूत्राणि रचितानि ।
- एतेषां वैशेषिकसूत्राणाम् आधारेण एव वैशेषिकदर्शनं प्रवृद्धम् ।
- 'विशेषः' इति पदार्थः कश्चन अङ्गीकृतः इत्यतः एतत् 'वैशेषिकम्' इति उच्यते ।
- साङ्ख्यशास्त्रं प्राचीनम् ।
- ततः एतस्मिन् शास्त्रे विशेषः अस्ति इत्यतः एतत् 'वैशेषिकम्' इति केषाञ्चित् अभिप्रायः ।

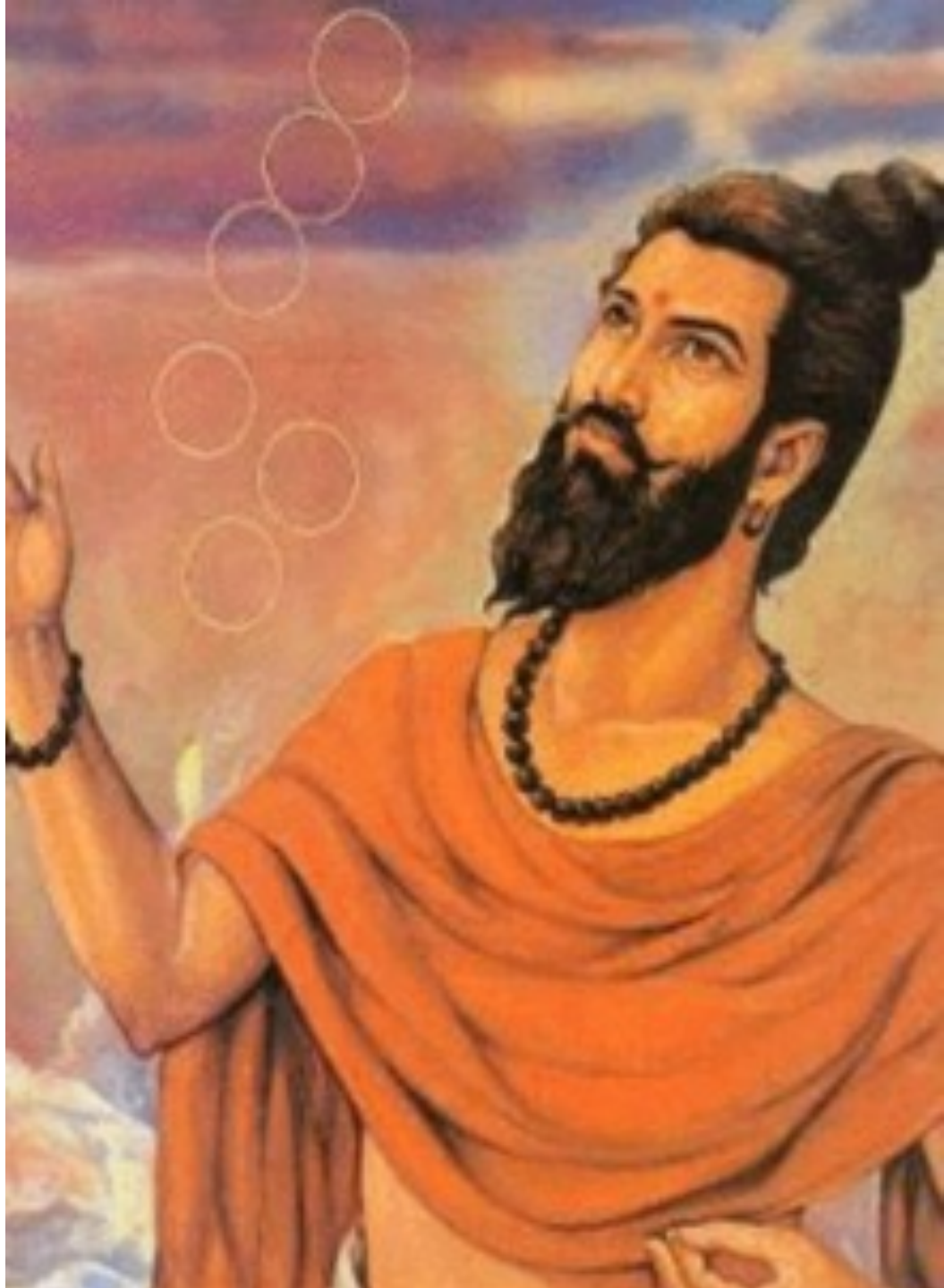

कणादः

- कणादः सप्तमशतकात् पूर्वम् आसीत् इति पण्डिताः वदन्ति ।
- क्षेत्रस्थान् कणान् (धान्यानि) सङ्गृह्य एषः अत्ति (खादति) स्म इत्यतः एतस्य नाम 'कणादः'इति जातम् इति कथा प्रसिद्धा ।
- कणादस्य तपसा सन्तुष्टः भगवान् ईश्वरः उलूकरूपेण आगत्य शास्त्रम् उपदिष्टवान् इत्यतः कणाददर्शनम् 'औलूक्यदर्शनम्' इत्यपि प्रसिद्धम् अस्ति ।
- परमाणुः, द्व्यणुकम्, त्र्यणुकम्, इत्यादीनि निरूपितानि सन्ति कणादेन ।

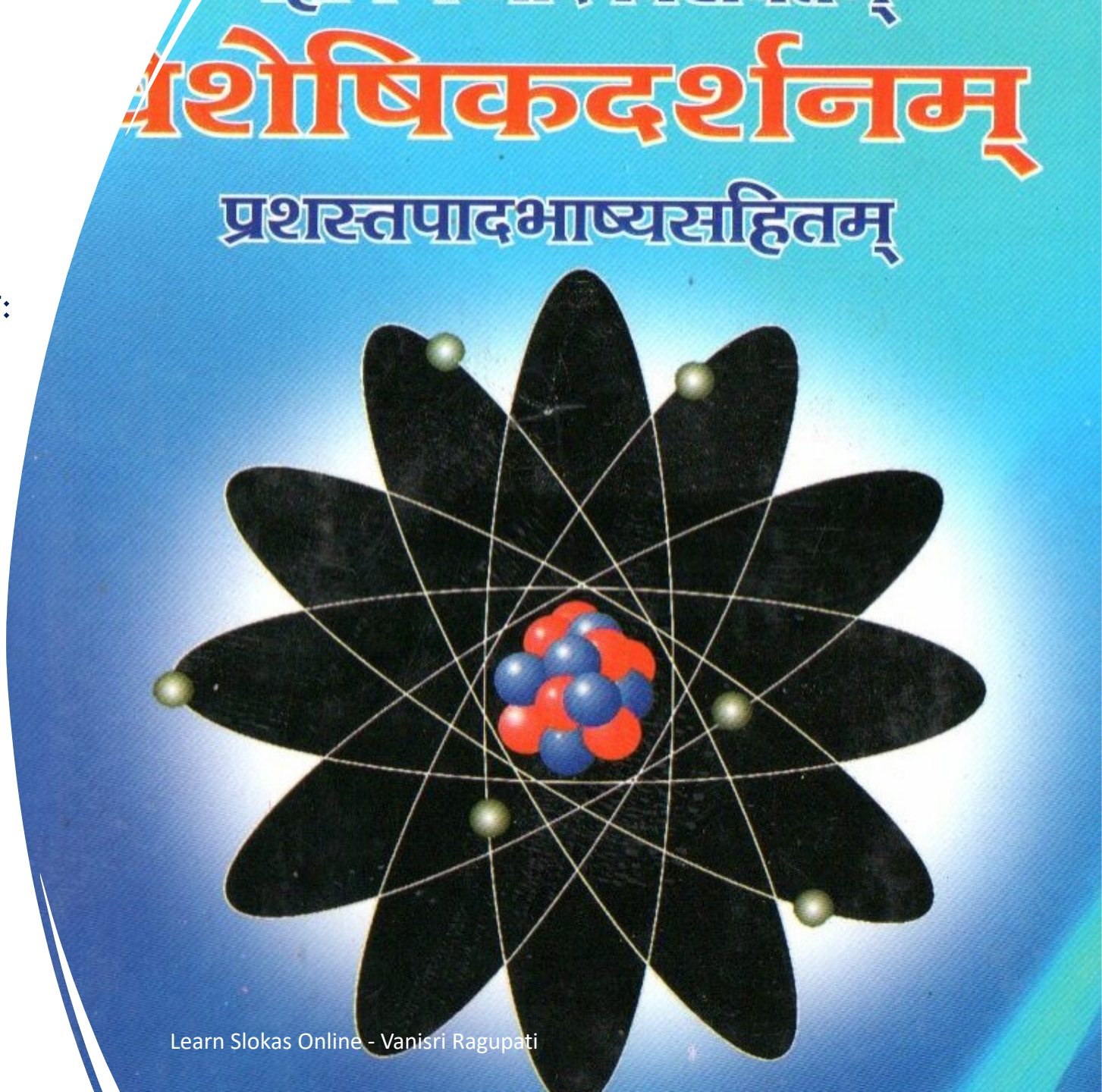

जैमिनिः

- मीमांसाशास्त्रस्य मूलाधारः मीमांसासूत्राणि ।
- तानि जैमिनि-महर्षिणा विरचितानि ।
- वेदार्थविचारं पुरस्कृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं मीमांसाशास्त्रम् ।
- एतत् पूर्वमीमांसाशास्त्रम् इत्यपि उच्यते ।
- (उत्तरमीमांसा नाम वेदान्तशास्त्रम्) जैमिनेः पूर्वम् अपि अनेके सूत्रकाराः आसन् इति जैमिनिग्रन्थात् एव ज्ञायते ।
- जैमिनेः कालविषये इदमित्थम् इति कथनं कष्टसाध्यम् एव ।
- जैमिनिः बादरायणस्य अभिप्रायं स्वसूत्रेषु उल्लिखति ।
- बादरायणः अपि तथैव ।
- अतः तौ उभौ अपि समकालिनौ इति कैश्चित् ऊहा क्रियते ।

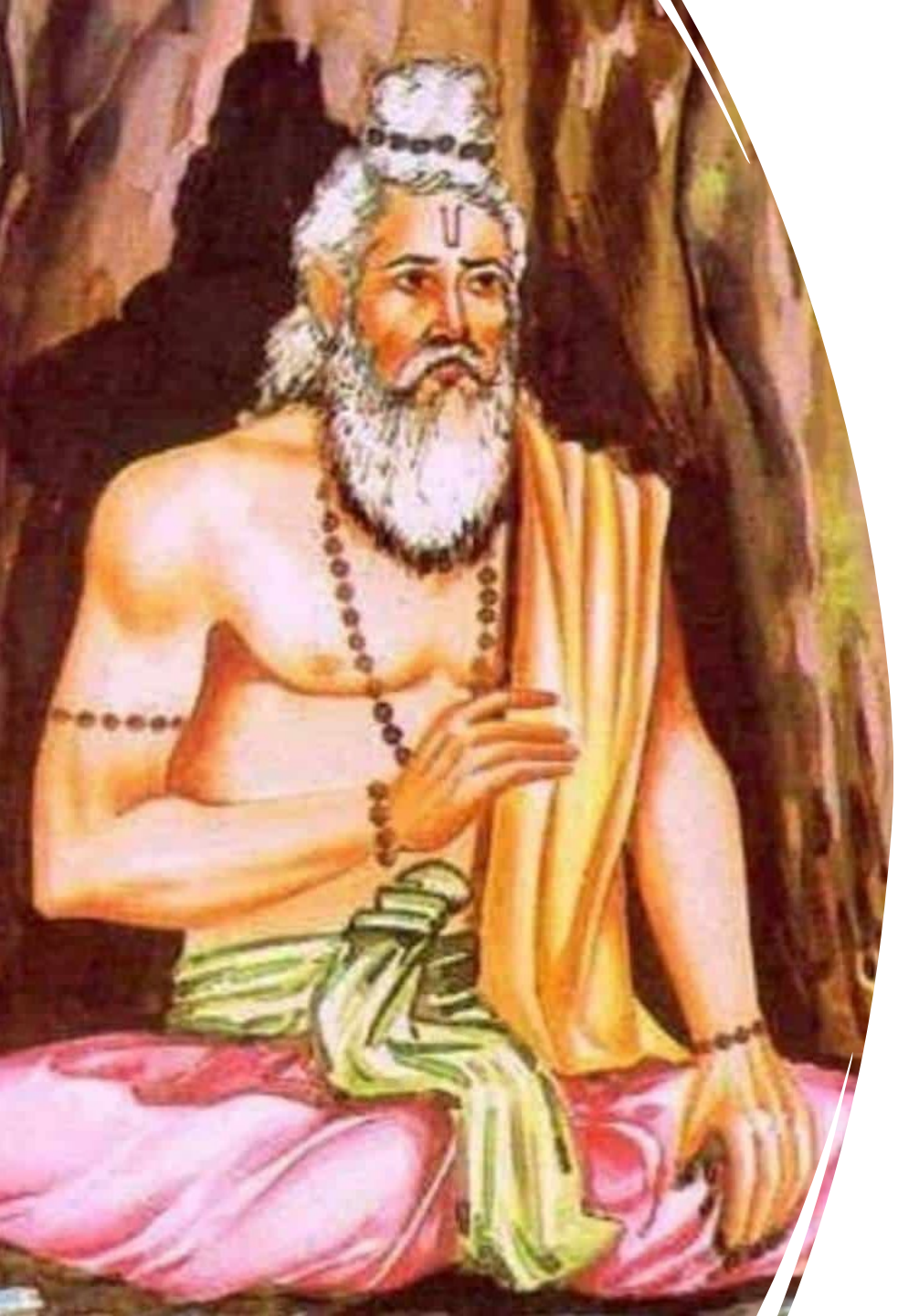

जैमिनिः

- कि. श. ८०० जैमिनेः कालः स्यात् इति ऊहा कृता अस्ति ।
- जैमिनेः जीवनविषये अधिकं किमपि न ज्ञायते ।
- भागवतं वदति - 'व्यासः वेदं चतुर्धा विभज्य सामवेदं जैमिनिम् उपदिष्टवान्' इति ।
- द्वादशसु अध्यायेषु मीमांसासूत्राणि विभक्तानि सन्ति ।
- वेदार्थस्य स्पष्टज्ञानार्थं यद्यत् आवश्यकं तत्सर्वं निरूपितम् अस्ति अत्र ।
- मीमांसासूत्राणाम् आधारेण भाष्याणि, वार्तिकानि, व्याख्यानानि च बहुधा प्रवृत्तानि ।
- मीमांसाभाष्येषु शबरस्वामिभाष्यं सुप्रसिद्धम् ।

बादरायणः

Learn Slokas Online - Vanisri Ragupati

- वेदान्तशास्त्रेषु ' 'प्रस्थानत्रयं' सुविख्यातम् ।
- तानि च प्रस्थानानि –
  - १. उपनिषदः
  - २. भगवद्गीता
  - ३. ब्रह्मसूत्राणि
- चेति ।
- ब्रह्मसूत्राणि बादरायणेन रचितानि ।
- बादरायणः इति भगवतः वेदव्यासस्य अपरं नाम ।
- उपनिषद्वाक्येषु आपाततः यः विरोधाभासः दृश्यते तं परिहृत्य समन्वयपूर्वकं तत्त्वनिर्णयं करोति ब्रह्मसूत्रकारः ।
- ब्रह्मसूत्राणां रचनायाः अनन्तरं वेदान्तस्य दर्शनत्वेन मान्यता प्रवृद्धा ।
- दशाधिकानां भाष्याणां प्रवृत्तौ अपि ब्रह्मसूत्राणि एव मूलम्। भाष्यसाहय्यं विना ब्रह्मसूत्राणाम् अर्थस्य ज्ञानं सर्वथा दुष्करम् ।

बादरायणः

- बादरायणस्य कालः क्रि.श. ४०० स्यात् इति इतिहासज्ञाः अभिप्रयन्ति ।
- अखण्डं वेदराशिं चतुर्धा विभक्तवान् इत्यतः एतस्य 'वेदव्यासः' इत्यपि नाम जातम् ।
- एतस्य कुलम् एषः श्लोकः विवृणोति -

  व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
  पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ।।

- व्यासः पराशरस्य पुत्रः, शक्तिमहर्षेः पौत्रः ।
- वसिष्ठः व्यासस्य प्रपितामहः, शुकमहर्षिः व्यासस्य पुत्रः ।

भरतः

- अलङ्कारशास्त्रे उपलभ्यमानेषु प्रथमः ग्रन्थः ' नाट्यशास्त्रम्' ।
- एतस्य रचयिता एव भरतमुनिः ।
- नाट्यशास्त्रं यद्यपि प्राधान्येन नाट्यसङ्गीताभिनयान् विवृणोति तथापि तत्र छन्दांसि, रसाः अलङ्काराश्चापि प्रतिपादिताः एव ।
- नाट्यशास्त्रस्य कालः क्रि. पू २०० - क्रि. श. ३०० मध्ये कदाचित् स्यात् इति विमर्शकाः अभिप्रयन्ति ।
- 'भरतः स्वपुत्रान् नाट्यशास्त्रं, नाट्यप्रयोगान् च बोधितवान् ' इति कथा श्रूयते ।

भरतः

- 'विभावानुभावव्यभिचारि-संयोगात् रसनिष्पत्तिः ' इत्येतस्य नाट्यशास्त्रस्थस्य रससूत्रस्य आधारेण रससम्प्रदायः प्रवृत्तः ।
- नाट्यशास्त्रस्य बहूनि व्याख्यानानि सन्ति ।
- तेषु अभिनवगुप्तस्य 'अभिनवभारती' इति व्याख्यानं सुप्रसिद्धम् ।
- भरतेन केवलं ४ अलङ्काराः निरूपिताः आसन् ।
- इदानीम् अलङ्कारशास्त्रे शताधिकाः अलङ्काराः दृश्यन्ते ।